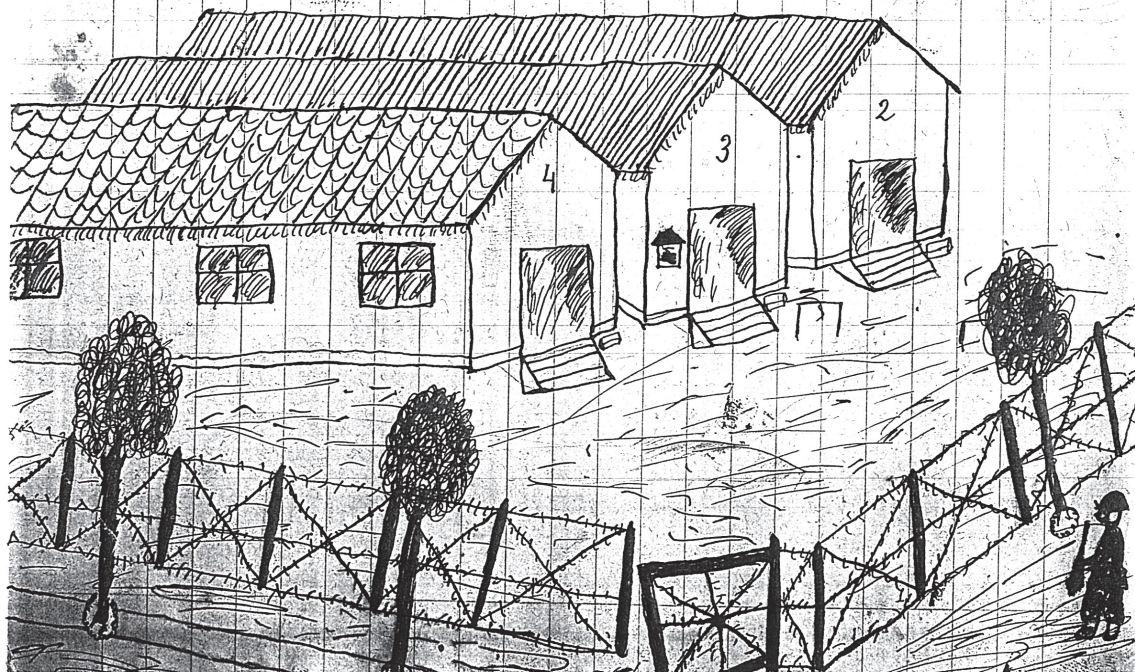


Natka Badurina

STRAH OD PAMĆENJA

Za sjećanje na »ženski logor« Bakar 23.V. 1943

Suzana Štivilj



Natka Badurina

STRAH OD PAMĆENJA

Književnost i sjeverni Jadran
na ruševinama dvadesetog stoljeća

Biblioteka SREDNJI PUT
(37. knjiga)

Nakladnik
Disput, Zagreb

Za nakladnika
Josip Pandurić

Urednik izdanja
Josip Pandurić

Recenzenti
Branimir Janković
Miranda Levanat-Peričić
Mila Orlić

Ilustracija na koricama
stranica iz spomenara Irene Skočilić, zatočenice logora u Bakru i Viscu
(Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja u Rijeci)

Lektura
Jasmina Han

Korektura, likovna i grafička priprema
Disput

Tisak
Kikagraf, Zagreb

Godina i mjesec objavljivanja
2023, lipanj

CIP-zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001179659

ISBN 978-953-260-453-5

Natka Badurina

STRAH OD PAMĆENJA

*Književnost i sjeverni Jadran
na ruševinama dvadesetog stoljeća*

Zagreb, 2023.

disput

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske.

SADRŽAJ

Uvod i zahvale	9
1. RIJEKA 1919.-1920.: VESELA REVOLUCIJA ILI NAJAVA FAŠIZMA?	17
1.1. Osakaćena pobjeda i mit fhumanizma	24
1.2. Suvremena umjetnost: <i>re-enactment</i> čega?	32
1.3. Stota obljetnica	36
1.4. <i>Native perspective</i>	43
1.5. Riječki Hrvati kao emotivna zajednica	52
1.5.1. “Građanski” i “etnički” nacionalni osjećaji?	54
1.5.2. Emotivna zajednica	56
1.5.2.1. Dosada i anksioznost	59
1.5.2.2. Oduševljenje, ali s mjerom	61
1.5.2.3. Ljubav i razočaranje	66
1.5.2.4. Ogorčenost, indignacija	67
1.5.2.5. Resantiman i mržnja	72
1.5.2.6. Rezignacija i depresija	77
1.5.2.7. Povijest i priča o emocijama	80
2. TALIJANSKA OKUPACIJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE: MIT O DOBROM VOJNIKU I SJEĆANJA PREŽIVJELIH	81
2.1. Dobar vojnik u talijanskoj historiografiji i književnosti	83
2.1.1. Promjenjivost književnog kanona kao vektora pamćenja	93
2.1.2. Etika istraživanja	113

2.2. Jugoslavensko i hrvatsko pamćenje talijanskih logora iz Drugog svjetskog rata	114
2.2.1. Prva svjedočenja: rat i poraće	116
2.2.1.1. Komisija za utvrđivanje zločina okupatora	116
2.2.1.2. Zapisi nastali u logoru	118
2.2.1.3. Dobar talijanski vojnik u hrvatskom prikazu okupacije Dalmacije	127
2.2.2. Historiografija i javna povijest (sedamdesete i osamdesete)	129
2.2.3. Pamćenje u tranziciji	131
3. TRŠĆANSKA RIŽARNA: UNIVERZALNI HOLOKAUST I LOKALNO PAMĆENJE	137
3.1. Povijest, pamćenje, muzej, sudnica i... zazorna usporedba	143
3.2. Od čega zapravo zazire pamćenje?	154
3.3. Claudio Magris, <i>Obustaviti postupak</i>	158
3.3.1. Politika pamćenja u Magrisovu romanu	163
3.3.2. Komparativno čitanje: Magris i Quarantotti Gambini	169
3.4. Daša Drndić, <i>Sonnenschein</i>	175
3.4.1. Odrađivanje prošlosti	177
3.4.2. Klizišta i promašaji	180
3.5. Holokaust kao univerzalno pamćenje	183
3.6. Smiju li se postmodernom romanu postavljati pitanja?	186
4. PARTIZANSKI ZLOČINI, ISTARSKI EGZODUS I MITOLOŠKI STROJ	189
4.1. Pamćenje istarskog egzodusa	200
4.1.1. Egzodus u javnom prostoru grada Trsta	205
4.1.1.1. Muzej kakav je bio	207
4.1.1.2. Skladište broj 18: od improvizacije do hegemonije	209
4.1.1.3. Kazališna predstava: uskoro ponovno na sceni	213
4.2. Strah, fantastično i političko	217
4.2.1. Istarski “veliki strah” u historiografiji, usmenoj povijesti i psihoanalizi	219
4.2.2. Mit i antislavenski rasizam u “visokoj” i “niskoj” književnosti o egzodusu	221
4.2.3. Politička upotreba folklora u pamćenju istarskog egzodusa	230

4.2.3.1. Talijanski folkloristi o Istri od devetnaestog do početka dvadesetog stoljeća	231
4.2.3.2. Folklorističko nasljeđe i fašistička propaganda	235
4.2.3.3. Ritualno ubojstvo	237
4.2.3.4. Pitanje istinitosti?	241
4.2.4. Kako zaustaviti mitološki stroj?	243
ZAKLJUČAK	245
Bibliografija	249
Kazalo pojmova	279
Kazalo imena	285
O autorici	295

UVOD I ZAHVALE

U posljednjih tridesetak godina pamćenje dvadesetog stoljeća visoko je frekventna tema svakodnevnog života, politike, medija, umjetnosti. Znanost je na tu pojavu odgovorila u okviru novog interdisciplinarnog pravca na sjecištu historiografije, sociologije, antropologije, književne znanosti i drugih humanističkih i društvenih disciplina, pod imenom *studija pamćenja* (Judt 1992; Connerton 2004; Brkljačić i Prlenda 2006; Rothberg 2009; Janković 2010; Assmann 2011), odnosno za ovu knjigu referentnog pravca *kulturnih (i književnih) studija pamćenja* (Erl 2011; Rigney 2012: 609; Focardi 2022: 186; Durić 2018). Među uzrocima opsjednutosti prošlošću najveći dio autora navodi događaje oko 1990. godine: raspad Sovjetskog Saveza, propast komunizma kao ideologije okrenute budućnosti, kraj Hladnog rata (Judt 1992; Nora 2002).

U razdoblju Hladnog rata, na objema stranama željezne zavjese, prošlost je imala prilično definiran i gotovo usuglašen oblik koji se temeljio na pobjedi antifašizma (Focardi 2013b). Dok je postojao Sovjetski Savez, moralna obaveza zapadnog svijeta bila je i priznanje udjela komunizma u toj pobjedi. Glavni likovi priče o povijesti bili su antifašistički junaci pokreta otpora. Nakon pada komunizma interes se okreće prema povijesti političkog nasilja čiji su počinitelji nekritički izjednačena "dva totalitarizma", a junaci ustupaju mjesto žrtvama (Traverso 2006: 87). Prikaz trijumfa prelazi u prikaz traume, a diskurs o prošlosti obilježen je viktimizacijom vlastite zajednice. Osim junaka otpora, iz prošlosti su izbačene i teme poput modernizacije društva, gospodarskog napretka ili međunarodne suradnje (Orlić 2015: 478). Tko se bavi prošlošću, bavi se pamćenjem malih (ili nacionalnih, ali čvrsto omeđenih) skupina koje zahtijevaju priznanje svoje patnje, pri čemu im je temeljna mjera način na koji se pamti holokaust.

Priželjkivana demokratizacija pamćenja donijela je mogućnost da svaka žrtva javno progovori o svojoj boli. No dovela je i do problematičnih pojava: prva je od njih kompetitivna usporedba s holokaustom koja nerijetko prelazi u zloupotre-

bu i banalizaciju (Pisanty 2012). Druga je rivalstvo i rat memorijskih skupina za javni prostor prema logici “izravnatih računa” (koju kao *zero-sum game* definira Rothberg 2009), a kojima je uzrok gubitak društvenog okvira pamćenja odnosno hijerarhije memorijskih pripovijesti koja bi, prema Aleidi Assmann (2011: 261), i dalje trebala biti utemeljena na antifašizmu. Treća je oslobođen prostor za anti-antifašistički diskurs i revizionizam (Focardi 2013b). Obrat u pamćenju koji se dogodio oko 1990. godine i strah od prijašnjih memorijskih narativa, strah od nadnationalnih elemenata prošlosti koji su se manifestirali u pokretima antifašističkog otpora, i osobito strah od pamćenja komunizma kao borbe protiv nejednakosti i podjarmljenosti, jedno je od polazišta iz kojih gradim interpretaciju politika pamćenja u ovoj knjizi.

Prvi sam poticaj za takvu perspektivu dobila dok sam prikupljala svjedočenja preživjelih iz fašističkih logora. U trenutku kad su u priči o svom životu morali spomenuti da im je netko od obitelji bio u partizanskom pokretu (što je, uostalom, bio najčešći razlog za deportaciju) nerijetko sam osjetila njihovu nelagodu, gotovo potrebu da se ispričaju, izazvanu očito pritiskom okoline. U samoj završnoj fazi rada na knjizi tema straha od pamćenja komunizma dobila je i neočekivanu potvrdu u neugodnom događaju oko odabira jedne od fotografija za knjigu. Od Muzeja Rižarne u Trstu, nacističkog logora u kojem su stradali (slovenski, hrvatski, talijanski) antifašisti i Židovi, zatražila sam dopuštenje za objavu fotografije male platnene petokrake koja je pronađena pod žbukom jedne od ćelija i izložena u vitrini Muzeja. No nakon tri mjeseca čekanja komisija sastavljena od stručnjaka i političkih predstavnika gradske uprave koja odlučuje o mojoj molbi još uvijek razmišlja o mogućim opasnostima objave fotografije svoga eksponata i odugovlači s odgovorom. Treće poglavlje ove knjige, u kojem pišem o strahu od pamćenja povijesti Rižarne, dobit će tako dodatnu ilustraciju ne u fotografiji, nego u njezinu izostanku.¹

Istraživanje sam započela u okviru projekta *Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti* zagrebačkog Instituta za etnologiju i folkloristiku, pod vodstvom Renate Jambrešić Kirin. Cilj projekta bio je istražiti načine na koje emocija straha pronalazi pripovjedne oblike, a moj je interes bio okrenut povijesti emocija, odnosno pripovijedanju o strahu pretrpljenom tijekom Drugog svjetskog rata i načinu na koji se strah uključuje u proces stvaranja političkih zajednica (usp. Hutchison 2017). Početna istraživačka pitanja bila su dakle kako se pamti strah i kako se on nakon proteklog vremena jezično oblikuje. No tijekom razgovora s preživjelimima, osim opisanog straha iz prošlosti, nailazila sam sve češće i na aktualni strah da njihovo pamćenje ne odgovara novim društvenim okvirima. Na kraju je moje istraživanje pamćenja pretrpljenog straha moralo uključiti i strah od pamćenja samog.

¹ Slična nelagoda, strah pa i otvoreno neprijateljstvo pratili su i jedan suvremeni artefakt u obliku petokrake: umjetničku instalaciju Nemanje Cvijanovića na riječkom neboderu 2020. godine (usp. Cvijanović 2021).

U zadnje se vrijeme, u nekom vidu reakcije na višak govora o pamćenju, sve češće čuju glasovi sumnje: bismo li možda bolje živjeli bez pamćenja teške prošlosti? Političari se s jedne strane obilno i često manipulativno koriste pamćenjem, a s druge, oni pragmatičniji među njima, pozivaju na okretanje budućnosti. I među antropolozima, sociolozima i teoretičarima pamćenja pojavljuju se kritike jalovosti višedesetljetnih napora uložениh u suočavanje s prošlošću, u priznanje vlastitih zločina i isprike zbog njih, koji na kraju nisu doveli do boljih međunarodnih odnosa. Lea David (koja je svoju knjigu iz 2020. godine znakovito nasloвила *The Past Can't Heal Us*) smatra da je današnji oblik pamćenja – onaj koji moralistički nameće prošle genocide kao poziv na globalno poštivanje ljudskih prava – podbacio. I za Guri-ja Schwarza (2021) način na koji se danas pamti holokaust depolitiziran je i lišen smisla, a o “globalnom holokaustu” kao ispražnjenom označitelju pisala je i Aleida Assmann (2010). S tim se kritikama slažem onda kad su usmjerene na nametanje univerzalnih, globalnih obrazaca i normi. Upravo zbog toga odabrala sam bavljenje lokalnom poviješću, a u svojoj se knjizi nastojim ograničiti na bilježenje stanja pamćenja kakvo jest, bez preskriptivnih teza i poduka. Pa ipak, možda naivno prosvjetiteljski, ne odričem se vjere da proučavanje pamćenja, koje uključuje podjednako i analizu konfliktnih diskursa i iznalaženje primjera transnacionalnog dijaloga, može postati i nekom vrstom rada na pomirenju. Također zadržavam i vjeru u korist osvještavanja vlastitih diskriminacijskih diskursa i krivica za počinjene zločine te u svrhovitost rituala isprike. Optimizam koji ide u prkos nepovoljnim okolnostima i konfliktnom okružju pokušala sam sugerirati i odabirom naslovnice, na kojoj stranica spomenara koji su pisale i crtale djevojke internirane u fašističkom logoru u Bakru (o kojem pišem u drugom poglavlju) svjedoči o njihovoj snalažljivosti, solidarnosti i hrabroj odlučnosti da pamte.

Tema je ove knjige način na koji su u pograničnom području sjevernog Jadrana zapamćeni konflikti dvadesetog stoljeća, i to u osobnim sjećanjima, u medijima pamćenja (primarno u književnosti, ali i filmu i teatru) te u institucionaliziranom kolektivnom pamćenju društvenih znanosti, civilnih rituala i muzeja. Konfliktnе odnose na sjevernom Jadranu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća organizirala sam u četiri tematska čvora koja u raspravi funkcioniraju slično kao Lacanov prošivni gumb: ona skupljaju, zaustavljaju i sažimaju brojna značenja koja memorijski rad tijekom vremena nekontrolirano proizvodi. Četiri su čvora: d'Annunzijeва okupacija Rijeke, talijanska okupacija jugoslavenskih zemalja od 1941. do 1943., nacistički logor Rižarna San Sabba u Trstu te partizanski zločini i istarski egzodus na kraju Drugog svjetskog rata. Ne analiziram ih kao povijesne događaje i ne donosim nove historiografske uvide o njima, nego se bavim pričama koje su o njima pripovijedane tijekom desetljeća i promjenama njihova statusa u onome što je Maurice Halbwachs nazvao društvenim okvirima pamćenja (Halbwachs 2013; Jan Assmann 2006: 52). U sva četiri slučaja pamćenje prikazujem dvoglasno, uzimajući u obzir talijansku i hrvatsku stranu. Konflikti su, dakako, bili mnogo složeniji od dvostranog etničkog

sukoba i pamćenje je mnogo više od memorijskog rata ili pregovora dviju strana. Usložnjavaju ih nadetnički i neetnički, ideološki, klasni i drugi elementi, i oni će se svi pojavljivati u mojoj raspravi koja će težiti unutarnjoj višesmjernosti (tj. višesmjernosti koja se tiče različitih glasova u jednom prostoru i vremenu), a ne “izravnavanju računa” (Rothberg 2009). No odabir građe zahtijevao je selekciju i ona je učinjena u ključu talijanskog i hrvatskog pamćenja. Nastojim se ne zaustaviti na običnom zbrajanju ili uspoređivanju tih dvaju pamćenja. Rothbergov pojam višesmjernosti primarno se odnosi na uvid da društvene grupe koje pamte nisu izolirane, nego isprepletene, i da pamćenja utječu jedna na druge, posuđuju dijelove priče, oblikuju se u ovisnosti jednih o drugima. Vjerujem da će čitatelj/čitateljica u knjizi naći mnogo argumenata za tu tvrdnju.

Rad na knjizi pratio je osjećaj odgovaranja na aktualne poticaje, od stote obljetnice d’Annunzijeve okupacije Rijeke, koja se obilježavala 2019. i bila ispunjena političkim provokacijama, do talijanskih parlamentarnih izbora u jesen 2022., kad je hrvatsku javnost obuzeo strah da će pobjednička krajnje desna stranka Braća Italije unijeti napetost u hrvatsko-talijanske odnose i otvoriti pitanje Osimskih sporazuma.² Aktualnost je dakle stavljala u prvi plan prvo poglavlje (o d’Annunziju) i četvrto (o egzodusu). No ovdje se usuđujem najaviti da se odgovor na spomenuti strah nalazi upravo u središnjim poglavljima, odnosno u drugom (o talijanskoj okupaciji Jugoslavije) i trećem (o nacističkom logoru u Trstu), koja se čine manje aktualnima, ali upućuju na to da je jedina moguća reakcija na nadirući anti-antifašistički diskurs ona koja inzistira na pamćenju pokreta otpora sa svim njegovim sastavnicama – bez straha od komunističke sablasti.

Teškoće pamćenja se u posebno složenom obliku pojavljuju u pograničnim područjima, obilježenim etničkom, jezičnom, socijalnom i političkom kompleksnošću te promjenama granica i državnih sustava. U posljednjih nekoliko desetljeća studiji pograničnih područja (tzv. *borderland studies*) razvili su se u znaku nadilaženja metodološkog nacionalizma i traženja transnacionalnih perspektiva (Verginella 2010, 2012 i 2022; Orlić 2011-2012), a njihov spoj sa studijima pamćenja pokazao se osobito stimulativnim (Klabjan 2018). On se u mnogim slučajevima dotiče upravo srednjoeuropskih i istočnoeuropskih područja, nerijetko se nadovezuje na pro-

² Dan nakon objave rezultata talijanskih izbora toj je temi bila posvećena emisija *Otvoreno* na Prvom programu HTV-a. Vidi također i dva članka objavljena u *Novom listu* 27. rujna 2022.: razgovor s Damirom Grubišom (https://www.novolist.hr/novosti/svijet/damir-grubisa-meloni-bi-mogla-zaostri-politiku-prema-migrantima-lgbt-zajednici-nezaposlenima/?meta_refresh=true, pristup 15/12/2022) te s nekadašnjim veleposlanikom u Rimu Dragom Kraljevićem (<https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/nekadasnji-veleposlanik-u-italiji-o-dolasku-krajnje-desnice-na-vlast-giorgia-meloni-bi-mogla-traziti-reviziju-osimskih-sporazuma/>, pristup 15/12/2022). Drago Kraljević zaključuje: “Najzaslužnija za pobjedu desnice je takozvana ‘ljeвица’, koja je još ranije pristala na reviziju povijesti. Zajedno s desnicom pristala je da se u ‘kolektivnoj memoriji’ izbriše odgovornost fašizma.”

učavanje imperijalne i nadnacionalne habsburške povijesti i u pravilu odbacuje zastarjelu definiciju multikulturalnosti kao pukog nabiranja zatvorenih i definiranih kulturnih zajednica te umjesto nje otvara pitanja nacionalne fluidnosti, višestrukih pripadnosti, indiferentnosti, lojalnosti. U spomenutoj knjizi Borut Klajčan svoju temu definira upravo dinamičnim trojstvom “prostora, države i identiteta” (2018: 7).³

U pograničnom području lako je uvidjeti neostvarivost ideje zajedničkog pamćenja. U njemu je na teškoj kušnji i ideja Michaela Rothberga o višesmjernom pamćenju, koju je međunarodna akademska zajednica s oduševljenjem prihvatila kao izlaz iz slijepe ulice nacionalnih narativa i kao diskurs mira. Neki su znanstvenici pokušali slijedom Rothbergove ideje narativ o istarskom egzodusu povezati s migracijskim kretanjima iz talijanskih afričkih kolonija (Ballinger 2015). Claudia Sbuttoni (2021: 92) pak, proučavajući način na koji se u pamćenju egzodusa upotrebljava holokaust, tvrdi da u tom aspektu Rothbergova metoda nije primjenjiva. Kako u talijansko pamćenje egzodusa upisati Rothbergovu humanističku i solidarnu višesmjernost kad je evidentno riječ o kompetitivnoj holokaustizaciji? “Jadransko pogranično područje pozornica je na kojoj najglasnije nastupaju kompetitivna pamćenja i slojevi različitih povijesti” (Sbuttoni 2021: 92). Moj odabir područja sjevernog Jadrana za istraživanje memorijskih naracija uvjetovan je ponajprije time što ga smatram idealnim laboratorijem na kojem se mogu uočiti i opisati oblici nastanka i upotrebe priča o strahu, njihove uloge u konsolidaciji zajednica i njihove političke manipulacije.

Ova knjiga počiva na dvjema aporijama koje moram ostaviti otvorenima. Prva od njih tiče se načina na koji se shvaća nacionalna pripadnost. Spomenuti napori da se historiografska istraživanja postave transnacionalno, uz poticaj konstruktivističkih pravaca teorije nacije (Anderson 1990; Hobsbawm 1993; Katunarić 2003), urodili su kategorijom nacionalne indiferentnosti (Zahra 2010), koja u dosadašnjim znanstvenim istraživanjima, uglavnom nacionalno orijentiranim, nije imala status koji zaslužuje. Radi se o tezi da su nacionalne osjećaje u široke mase od devetnaestog stoljeća upisivali “čuvari nacije” (Judson 2006), a da je velik dio populacije pograničnih područja ostajao etnički, jezično i kulturno fluidan te da je često oportunistički ili prema osjećaju lojalnosti mijenjao svoju pripadnost. Kako ćemo ovdje pokazati u slučaju Rijeke 1919. godine i na primjeru Istre u ranim četrdesetim, mnogo je njihovih stanovnika bilo uistinu nacionalno indiferentno. Ta kategorija podsjeća nas na to koliko je važno imati na umu činjenicu da kultura nije homogena i da je nacionalna identifikacija neprestan proces.

S druge strane, ne bi trebalo gubiti iz vida činjenicu da se laki i indiferentni prelasci iz jedne nacionalne kategorije u drugu događaju u pravilu u pravcu one nacionalne kategorije koja je kulturno ili politički moćnija. Antropolozi upozoravaju da (samo)pripisivanje nacionalne indiferentnosti može biti znakom osjećaja su-

³ Gdje nije drukčije naznačeno, prijevodi s engleskog, talijanskog i slovenskog su moji.

periornosti (Ballinger 2003: 32-33, 65). Slično se događa i sa (samo)prisipivanjem građanskog (a ne etničkog) tipa nacionalnog osjećaja, o kojem će biti riječi u prvom i četvrtom poglavlju. Ballinger (2004: 35) tvrdi da je skriveni cilj predodžbe o građanskom tipu talijanskog nacionalizma prikazati taj nacionalizam kao benigni, čime se zapravo nadovezuje na mit o Talijanima kao dobrim ljudima (o tom ćemo mitu opširno u drugom poglavlju). Prema toj autorici iredentizam i imperijalni kozmopolitizam kao dva suprotstavljena politička termina i nisu tako različiti, i zapravo imaju sličnu strukturu. Ideologije hibridnosti (dakle diskurse o hibridnosti, ne samu njezinu pojavu), zvale se one nacionalnom indiferentnošću, kozmopolitizmom ili autonomizmom, Ballinger zapravo vidi kao novi mit (2004: 36, 49). I novim habsburškim studijima, i to ne samo s gledišta nacionalnih diskursa koji su carstvo smatrali tamnicom naroda, može se prigovoriti slična vrsta imperijalnog kozmopolitizma (Cvirn 2009). Osim postkolonijalne teorije postoji i postkolonijalna praksa (Biti 2003), koja traži priznanje subalternih zajednica, otvaranje prostora za njihov glas, pa dakle i subalternih nacionalnih zajednica i onih koji su bili potlačeni ili progonjeni jer se nisu mogli, ili nisu htjeli, odreći svoje nacionalne pripadnosti.

Oba navedena pravca, ako se provedu do krajnosti, sa sobom nose rizike. Transnacionalni pristup može se pretvoriti u privlačnu kozmopolitsku fasadu iza koje se krije dominacija jačega. S druge strane, afirmacija potlačenih skupina lako sklizne u viktimizirajući diskurs pun resantimana onih koji na statusu žrtve utemeljuju svoj identitet. U području književnih studija pamćenja valjalo bi, po mojem mišljenju, tražiti ravnotežu između nadetničkog pogleda koji vodi računa o fluidnosti osjećaja pripadanja te, s druge strane, osluškivanja identitetskih instanci onih koji još nisu ostvarili svoje mjesto u kolektivnom pamćenju.

Druga se aporija tiče odnosa povijesti, priče i istine. Prepoznajem narativnu prirodu historiografije koju ona dijeli s pamćenjem i s književnošću. Povijest, kao tekst, ulazi u građu koju podvrgavam analizi. Ipak, ne svodim ju samo na retorički oblik niti ju u pitanju odnosa prema povijesnoj istini izjednačavam s ostalim žanrovima. Od povjesničara preuzimam interes za odnos pripovijesti (tumačenja, pamćenja, književne obrade) s "onim što se stvarno dogodilo" (Alessandro Portelli prema Hrobat Virloget 2021: 12; vidi i Traverso 2006: 63). Kakva je onda tu uloga književnosti i kako se može tumačiti njezin odnos prema prošlosti? Opširnije o tome u trećem poglavlju u kojem analiziram romane Claudija Magrisa i Daše Drndić te im prigovaram, pojednostavljeno rečeno, neusklađenost s povijesnim znanjem o žrtvama logora Rižarne. Pri tome se oslanjam na kulturnu teoriju pamćenja Astrid Erll (2011: 171), koja smatra da treba nadrasti dogmu tradicionalne književne teorije o jasnoj odvojivosti teksta i konteksta i o navodnoj nereferencijalnosti književnosti. Oslanjam se i na njezinu upotrebu Ricoeurova tri stupnja mimeze (Erll 2011: 152): kroz središnji stupanj narativne figuracije može se pročitati prethodna selekcija izvanknjiževnih elemenata, a za razumijevanje te selekcije potrebno je pouzdano znanje povijesti. Ravnoteža koju ovdje nastojim uspostaviti predstavlja s jedne stra-

ne poštivanje kreativne i imaginativne prirode književnosti koja od elemenata stvarnosti stvara nova značenja, a s druge strane svijest da se u književnosti mogu prepoznati dijelovi povijesnih narativa (koji imaju pristup istini) i kulturnog pamćenja, pa da se dakle smije, a ponekad iz moralnih razloga i mora, donositi sud o autorovu odabiru i pristajanju uz neka tumačenja povijesti (Margalit 2002). Da imamo na raspolaganju samo talijansku književnost o vojnoj kampanji u Rusiji, imali bismo tek predodžbu o mučeničkom povlačenju talijanskih vojnika, dok iz povijesti znamo da su oni onamo išli kao okupacijska sila zajedno s njemačkom vojskom (Bartolini 2021: 117). To je znanje potrebno da bismo razumjeli književno djelo i njegovu “paradigmatsku os selekcije” (“struktura njegove paradigmatičke osi selekcije pokazuje iz kojih kulturnih polja tekst crpi svoje elemente”, Erll 2011: 153). Slično tome, ako se talijanska okupacija Grčke prikazuje samo kao naivnost i zaigranost loše opremljenih talijanskih vojnika, kao što to čine filmovi *Mediterraneo* i *Mandolina kapetana Corellija*, moralna nam je dužnost taj narativ promatrati na povijesnoj podlozi iz koje su narativnim odabirom izbačeni zločini okupacije. Radi se upravo o razumijevanju procesa u kojem se književnost koristi odabranim temama, tropima i fabularnim obrascima za stvaranje stabilnog narativa koji onda s više ili manje uspjeha ulazi u recepciju i kolektivnu predodžbu.

To su dakle glavne teorijske dvojbe, metodološka načela i poticaji koji su doveli do nastanka ove knjige. Za njihove učinke i primjene u svakoj od četiriju tema čitatelj/čitateljica će morati zaviriti u poglavlja koja slijede.

Rad na ovoj knjizi počeo je u okviru spomenutog projekta *Naracije straha*, pa prvu zahvalnost dugujem kolegicama i kolegama s kojima sam na Institutu za etnologiju i folkloristiku razgovarala o strahu i pamćenju, i to najviše voditeljici projekta Renati Jambrešić Kirin, koja me je potakla na razmišljanje o vezi straha i prostora, i Jeleni Marković, koja je u naracijama o strahu prepoznala prešućivanje i autocenzuru, odnosno strah od govora o strahu. Zahvalnost dugujem Davorki Badurina, koja mi je pomogla uspostaviti kontakte s hrabrim, mudrim i duhovitim svjedokinjama fašističkih logora iz okolice Bribira, te Vesni Teršelič i udruzi Documenta uz čiju sam pomoć snimila neke od njih. Osim Zagreba u radu na knjizi bio je ključan i krug trščanskih i riječkih prijatelja i kolega s kojima sam mogla razmjenjivati mišljenja, pratiti događaje, živjeti aktualnost povijesti: Mila Orlić mi je bezbroj puta velikodušno pružila ključ i preporuke za čitanje; Dominique K. Reill, Francesca Rolandi, Marko Medved, Federico Carlo Simonelli i Igor Bezinović (kojem zahvaljujem i na pomoći u izboru fotografija za prvo poglavlje) bili su dio živahnog debatnog kruga oko d’Annunzijeve obljetnice, a Mladen Urem i Boris Zakošek iz Državnog arhiva u Rijeci stavili su mi na raspolaganje ne samo građu nego i svoje znanje i dobru volju. Tea Perinčić iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci otvorila mi je put do dvaju važnih dokumenata za ovu knjigu: dnevnika Zore Blažić i bakarskog spomenara. Marta Verginella postavila je istraživačke pravce bez kojih

bih se izgubila u polju talijanske nacionalne historiografije. Filippu Focardiju zahvalna sam na prilici za sudjelovanje na njegovu panelu na godišnjem kongresu *Memory Studies Association* 2019. u Madridu, što mi je omogućilo da se upoznam s tim mladim, dinamičnim i raznovrsnim znanstvenim udruženjem. Rasprave s Ravelom Kodričem ponekad su bile burne, ali uvijek su pomagale da razbistrim pojmove. Mnoge korisne razgovore o političkom u književnosti vodila sam s Mirandom Levanat-Peričić. Branimiru Jankoviću zahvalna sam na širini interesa i završnim primjedbama na rukopis. Anonimni recenzenti prije tiskanih dijelova ove knjige pridonijeli su da ih poboljšam, a izdavač Josip Pandurić bez oklijevanja podržao je moju ideju da od tih dijelova napravim cjelinu. Jasmini Han zahvaljujem na pomnoj lekturi i dobrim savjetima.

Prije nego što čitatelj/ica započne s čitanjem knjige, mogu se samo nadati da će ono biti lakše no što je bilo njezino pisanje. Ona je naime nastala iz svakodnevnog suočavanja s ranama prošlosti u Trstu: iz malih i neugodnih dnevnih anegdota, iz ulaženja u podijeljeni identitet grada. Time, naravno, ne želim reći da drugi gradovi nemaju rane iz prošlosti i da u njihovoj topografiji ne žive ožiljci podjela iz dvadesetog stoljeća. No Trst je bio moj laboratorij. Stoga moja najveća zahvala ide Walteru koji je na strateškim mjestima ostavljao knjige i novinske izreske te puštao da sama otkrivam taj komplicirani svijet koji je njemu upisan u kožu i Vidi koja mi je, odraštajući ovdje, pokazala da u njemu ima nade i budućnosti.

U Trstu, prosinac 2022.